

فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۶، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۰، شماره پیاپی ۱۰۳

R. Sharifi najafabadi
H. Gayour najafabadi

رسول شریفی نجف آبادی، دانشگاه فرهنگیان، پردیس اصفهان
حسنعلی غیور نجف آبادی، استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه اصفهان

E-mail: sharifi1010@gmail.com

شماره مقاله: ۸۳۴

شماره صفحه پیاپی ۱۷۵۲۵-۱۷۴۹۹

طراحی شهر نجف آباد، جلوه‌ای از حاکمیت تفکر برنامه ریزی ناحیه‌ای در عصر صفوی

چکیده

دوره شاه عباس اول نقطه عطفی در تاریخ ایران است. اصلاحاتی که این پادشاه مقتدر در اوضاع نابسامان این سرزمین به وجود آورد، موجب ایجاد امنیت و آرامش، رونق اقتصادی، توسعه شهر نشینی، گسترش تجارت و بهبود زندگی عامه مردم و رفعت جایگاه ایران در بین کشورها گردید. شیخ بهایی یکی از مهمترین ملازمان شاه عباس بود که در این راه تلاش‌های موثری انجام داد. مردم شهر نجف آباد در ۳۰ کیلومتری غرب شهر اصفهان بر این عقیده‌اند که شهر محل سکونت آن‌ها در زمان این پادشاه و تحت نظارت شیخ بهایی ایجاد گردیده است. هدف از این مقاله بررسی صحت این موضوع است. برای این منظور، اسناد و مدارک کتابخانه‌ای موجود و همچنین شواهد محلی بر جای مانده مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل منطقی قرار گرفت. نتایج به دست آمده موید آن هستند که این شهر به دستور شاه عباس صفوی و برای تقویت پایتخت تازه تاسیس صفوی به وجود آمده و شیخ بهایی بر ایجاد آن نظارت داشته است. آب مورد نیاز این شهر با شبکه‌ای از قنات که به صورت شعاعی از ۵۵ تا ۳۵ کیلومتری غرب نجف آباد امتداد داشته‌اند، تامین شده و با یک کانال طولانی تا شهر انتقال یافته و با برنامه‌ای منظم در سطح زمین‌های کشاورزی تقسیم گردیده است. همچنین، نقشه شهر را بر اساس اصول شهر سازی و رعایت الگوی قرینه سازی به سبکی طراحی شده که دو میدان در مرکز شهر قرار گرفته

و خیابان‌ها و کوچه‌های عمود بر هم از آن‌ها منشعب شده‌اند. ایجاد این شهر جدید نه تنها هیچ مشکلی برای ساکنان قبلی روستاهای منطقه ایجاد نکرده، بلکه منافع زیادی نیز برای آن‌ها داشته است. امروزه با وجود این که بیش از ۴۰۰ سال از تاسیس این شهر می‌گذرد، هنوز این یادگار ارزشمند عهد صفوی به خوبی شناخته و معرفی نشده است. پیشنهاد می‌شود که برخی دخل و تصرف‌های صورت گرفته در مسیر قنوات و شبکه آبرسانی و نقشه این شهر رفع گردیده و این مجموعه به عنوان یک اثر ملی که می‌توان آن را نمادی از حاکمیت تفکر برنامه ریزی ناحیه ای در عصر صفوی دانست، ثبت گردد.

واژه‌های کلیدی: شاه عباس اول، شیخ بهایی، شهر نجف آباد، قنات، برنامه ریزی ناحیه‌ای.

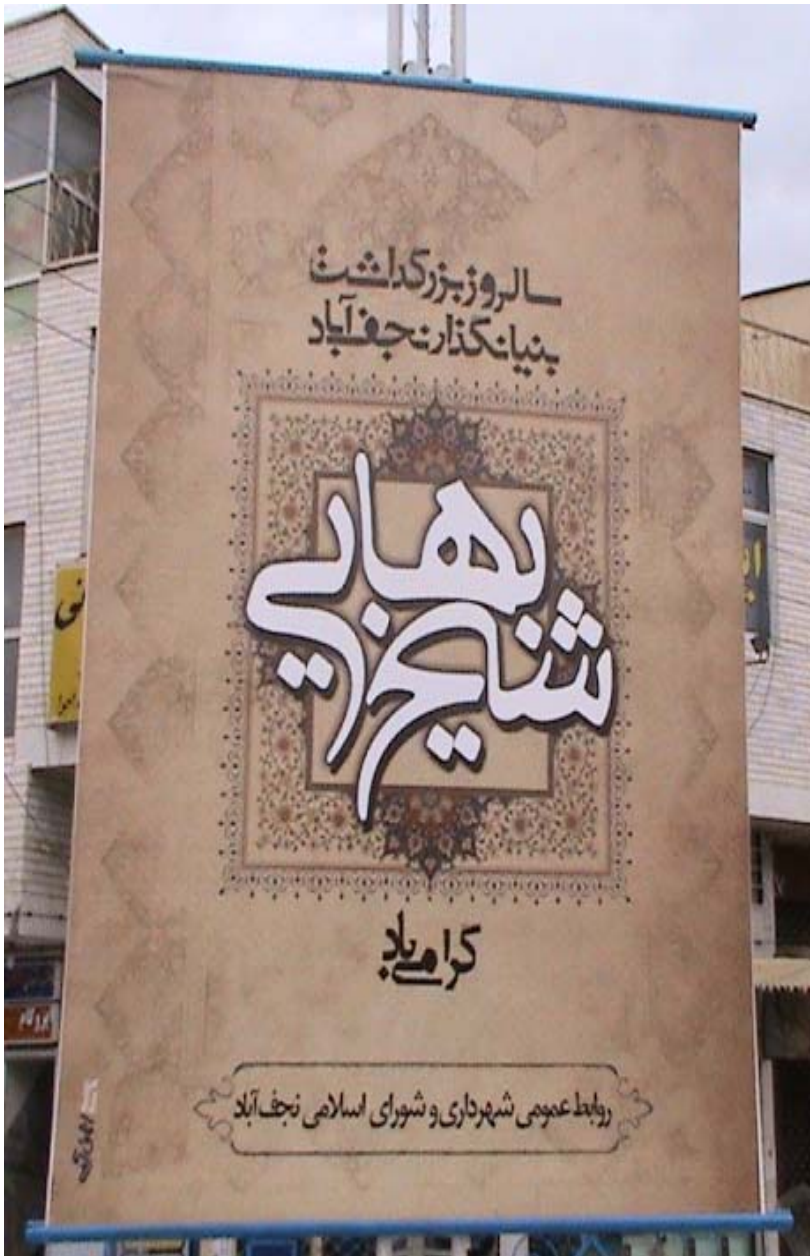
مقدمه

شاه عباس اول (۱۶۲۹-۱۵۸۸ ه.ق/۱۰۳۸-۹۹۶م) در زمانی به قدرت رسید که اوضاع ایران بسیار وخیم بود. غرب و شمال غربی کشور به اشغال عثمانیان در آمده و شرق کشور نیز عرصه تاخت و تاز ازبکان شده بود و اروپایی‌ها هم به جنوب کشور رخنه کرده بودند. در عرصه داخلی نیز اختلافات و دسته بندی‌ها در اوج خود قرار داشت. در این شرایط، شاه عباس با یک سلسله اقدامات سنجیده، ضمن باز پس گرفتن سرزمین‌های اشغال شده، دولت مرکزی مقتدری را ایجاد کرد و توانست با ایجاد امنیت و رونق اقتصادی زمینه را برای پیشرفت در عرصه‌های مختلف کشاورزی، تجارت، هنر، صنعت و شهرسازی ایجاد کرده و ایران را به اوج اقتدار برساند. البته، او نیز مانند سایر پادشاهان ایران، ظلم‌ها و جفاهایی نسبت به بی‌گناهان و حتی پسرانش که تصور می‌کرد قصد کودتا علیه او را دارند، روا داشت (سیوری^۱، ۱۳۶۳، ۷۵).

بدون شک در این پیشرفت و آبادانی، دیوانسالاران نقش مهمی داشته‌اند (سلطان زاده، ۱۳۶۷، ۱۲۶) که یکی از مهمترین آن‌ها شیخ بهایی بوده است. بهاء الدین محمد عاملی معروف به شیخ بهایی در سال ۹۵۳ ه.ق (۱۵۴۶ م) در شهر بعلبک لبنان متولد شد. وی هنگامی که ۱۳ ساله بود همراه خانواده به قزوین آمد و به آیین ایرانی پرورش یافت. شاه عباس اول در سال ۱۰۰۶ ه.ق پایتخت را از قزوین به اصفهان منتقل کرد و او را به همراه خود به این شهر آورد و وی را از ملازمان و مشاوران خاص خود قرار داد» (بقایی، ۱۳۷۷، ۲). «شیخ بهایی، شیخ الاسلام اصفهان و وزیر شاه شد، اما در بجهوه منصب و در حین اشتغال به کارهای قضا و محراب و منبر و همراهی با پادشاه و درباریان و دادن حکم حلال و حرام و روا و ناروا، باز هم از دانش و درس و بحث و تالیف و تهذیب روی برنکشید» (ایزدی، ۱۳۸۱، ۹). وی به دلیل تسلط بر علوم ریاضی، هندسه و فیزیک در زمینه معماری آثار گرانقدری بر جای گذاشت. طراحی بنا و نظارت بر ساخت مسجد امام اصفهان و تعیین قبله آن و همچنین ساخت ساعت آفتابی شاخص اوقات شرعی برای این مسجد، طراحی حمامی که با یک شمع فعال بود، طراحی حصار شهر نجف اشرف، اجرای طرح تقسیم آب زاینده رود و اندیشه انتقال آب از حوضه کارون به این حوضه را به وی نسبت می‌دهند (بقایی، ۱۳۷۷، ۲؛ مدرس زاده، ۱۳۷۹، ۲۰؛ حقیقت، ۱۳۶۸، ۱۳۵۳؛ ایزدی، ۱۳۸۱، ۹۱).

طرح مساله

مردم محلی نجف آباد بر این باورند که این شهر به امر شاه عباس صفوی و تحت نظارت شیخ بهایی تاسیس گردیده است (شکل ۱) (شهرداری نجف آباد، ۵، ۱۳۸۶). بر همین اساس، امروزه دو مجسمه از شیخ بهایی در این شهر نصب کرده (شکل ۲) و یکی از خیابان‌های اصلی و چند مرکز فرهنگی را نیز به نام وی نامگذاری کرده‌اند.

شکل ۱: انتساب شهر نجف آباد به شیخ بهایی.
(میدان شهرداری نجف آباد، ۳ اردیبهشت ۱۳۸۸).

طراحی شهر نجف آباد، جلوه‌ای از حاکمیت تفکر برنامه ریزی ناحیه‌ای در عصر صفوی / ۵

شکل ۲: مجسمه شیخ بهایی در ورودی شهر
(میدان آزادگان).

از آنجایی که تا کنون در مجامع علمی، مقاله و یا کتابی که به طور جامع به بررسی و تحلیل این موضوع پردازد، منتشر نشده و تنها به صورت جسته و گریخته در برخی کتاب‌ها، پایان نامه‌ها و یا مقالات به این موضوع اشاراتی شده بود؛ لازم به نظر می‌رسید که به بحث مستقلی در این مورد پرداخته شود. بر این اساس فرضیه‌های زیر مطرح شد:

۱- شهر نجف آباد در دوره صفویه و به امر شاه عباس اول ایجاد شده است.
۲- شیخ بهایی بر احداث این شهر و ایجاد شبکه تامین و توزیع آب قنوات و همچنین طراحی نقشه مناسبی برای این شهر نظارت داشته است.

اثبات این فرضیه‌ها می‌تواند فوایدی را در بر داشته باشد. از جمله این که:

- به تعمیق ریشه‌های تاریخی علم برنامه ریزی ناحیه‌ای در ایران کمک کند.
- در شناخت بیشتر تاریخ عصر صفوی و شخصیت شاه عباس صفوی و شیخ بهایی موثر باشد.

- به مدیران این شهر کمک کند تا با درک اهمیت آثار برجای مانده از گذشته‌ی این شهر، از تخریب و تغییر کاربری این اماکن خودداری کرده و در حفظ آثاری که به تاریخ پرافتخار این مرز و بوم گره خورده‌اند، سهیم باشند.

- در شناساندن هرچه بیشتر این منطقه به جامعه و گسترش گردشگری و توریسم در آن موثر باشد.

روش تحقیق

اطلاعات مورد نیاز برای این تحقیق به دو روش اسنادی و میدانی گردآوری شد. بر این اساس، ابتدا سعی شد از کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان نامه‌های موجود در دانشگاه‌های اصفهان، آزاد اسلامی نجف آباد، شهرداری اصفهان و همچنین، اسناد محلی موجود در فرمانداری، شهرداری، مسکن و شهرسازی، پایگاه میراث فرهنگی و دفتر قنوات نجف آباد یادداشت برداری صورت گیرد. سپس، با بازدید از آثار بر جای مانده در منطقه و

چگونگی ایجاد شهر

در مورد چگونگی ایجاد این شهر روایات متفاوتی بیان شده است، از جمله:

- «عده‌ای بر این عقیده اند که شاه عباس خود تصمیم به آبادانی این ناحیه داشت. علت آن نیز چنین بوده که چون گاه و بیگاه سلطان به اتفاق ملتزمین رکاب به قصد شکار به محدوده قمشلو در ۶۰ کیلومتری غرب اصفهان می‌رفته و با وسایل آن روز، طی این مسافت خشک و خالی از پوشش گیاهی مشکل بوده است و شاه و همراهان در بین راه احتیاج به استراحتگاه و نیز محلی برای تهیه علوفه جهت دامهای خود داشته‌اند، لذا تصمیم بر آبادی این منطقه گرفت» (سلیمی بنی، ۱۳۴۸، ۵۳).

- شهر جدیدی مانند نجف آباد، به این منظور احداث شد که نقش پشتیبانی کننده از پایتخت تازه تاسیس صفوی را بر عهده داشته باشد. «شاه عباس و طراح اصلی او شیخ بهایی، با ایجاد شبکه‌های کامل آبیاری و ارتباطی و بنیاد نهادن شهر بازرگانی و پر رونق نجف آباد در ۲۵ کیلومتری غرب اصفهان برای تهیه آذوقه شهر؛ زیر بنای زراعی استواری برای پایتخت جدید فراهم آوردند» (سیوری، ۱۳۶۳، ۱۵۵).

- «در زمان شاه عباس صفوی وضعیت امنیتی غرب اصفهان بسیار نا مناسب بود و نیروهای نامنظم، گردنکشان و راهزنان پایتخت را در معرض خطر قرار داده بودند و بیم حمله حکومت عثمانی هم می‌رفت. شاه عباس برای حفظ پایتخت گروهی از مردم را در این منطقه اسکان داد تا با کمک آنها این مشکل را حل کند. پس از این کار، امنیت در مناطق غرب پایتخت برقرار شد و شهرهایی مانند خوانسار، گلپایگان و نجف آباد به مراکز تجاری و بازرگانی تبدیل شدند» (فرح بخش، ۱۳۷۸، ۶۳).

- «نجف آباد شهری است که در زمان شاه عباس به دستور و نقشه شیخ بهایی به عنوان قورخانه ساخته شده و از صنعتگران اسلحه سازی مسکون گردید. دکان‌های چاقوسازی و کارد و چنگال‌های معروف فعلی نجف آباد از بقایای آن ایامند»

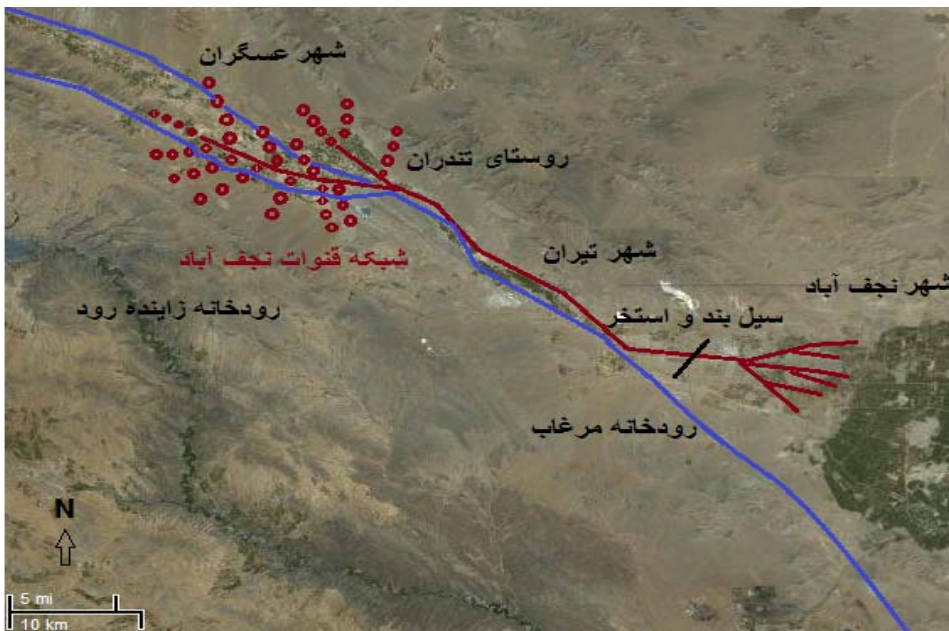
(زیگفرد، ۱۳۴۳، ۱۸).

- دهخدا (۱۳۴۱، ۳۵۸)، افشار سیستانی (۱۳۷۸، ۳۳۶) و ابولقاسم پاینده (۱۳۵۷، ۱۰) نیز با اندکی اختلاف این چنین روایت کرده اند: «در زمان سلاطین صفوی در حدود سال ۱۰۲۲ ه.ق از طرف شاه عباس مقداری جواهر و پول نقد برای مقبره حضرت علی (ع) اختصاص داده شد و تصمیم گرفته شد که وجوه مزبور به نجف اشرف ارسال شود. در این موقع، شیخ بهایی از این قضیه آگاه شد و دریافت که خروج این ذخایر به خلاف مصالح ایران است و برای جلوگیری از ارسال وجوه تدبیری اندیشید. به حضور شاه عباس کبیر رسید و گفت دیشب در خواب حضرت علی (ع) را زیارت کردم. ایشان به من فرمودند که نجف اشرف را به جواهرات شما حاجتی نیست. جواهرات را صرف ساختمان شهری در نزدیکی اصفهان به نام نجف آباد کنید. شاه را سخن شیخ بهایی مقبول افتاد و با نظارت شیخ بهایی شهر نجف آباد ساخته شد.

شبکه تامین و توزیع آب قنوات و باغ‌ها

در میانه دشت کرون - حد فاصل روستای شهر عسگران در ۵۵ کیلومتری و روستای تندران در ۳۵ کیلومتری غرب شهر نجف آباد - ۱۷ رشته قنات وجود داشته که امروزه فقط ۱۳ رشته از آن‌ها به نام‌های زرین، کوزادان، صادق آباد، کاشیان، کی، عباس آباد، شور، رحیم آباد، حسین آباد، ناظری، محمدی، قرق و شاه باقی مانده است. این قنات‌ها معمولاً "بین ۴ تا ۶ کیلومتر طول داشته و با ده‌ها حلقه چاه به تبعیت از شیب زمین، بصورت شعاعی و همگرا از سمت‌های شمال، غرب و جنوب به طرف مرکز دشت حفر شده اند. جوی شاه بزرگ به طول ۱۸ کیلومتر آب ۸ قنات اول و جوی شاه کوچک به طول ۹ کیلومتر آب ۴ قنات بعدی را در دو مسیر جداگانه جمع آوری کرده که در مجاورت روستای تندران به هم متصل شده و نهر بزرگی به نام " جوی شاه عباسی " را

تشکیل می دهند. در ادامه، این جوی مسیری طولانی ۳۵ کیلومتری را بصورت روباز و از میان ۷ روستا تا نجف آباد طی می کند (دفتر قنوات نجف آباد، ۱۳۴۶، ۲۰-۲) (شکل ۴). دبی این جوی به طور متوسط در حدود ۷۰۰ لیتر در ثانیه است.

شکل ۴: شبکه تامین و توزیع آب قنوات شهر نجف آباد (ترسیم بر اساس تلفیق تصاویر ماهواره ای و اسناد مالکیت قنوات).

در گذشته، از آب جوی شاه عباسی در روستاهای بالادست برای آشامیدن و در طول مسیر برای استفاده احشام و شستشوی لباس‌ها استفاده می‌شده؛ همچنین در دو سوی این جوی درختان کهن و سرسبز توت، سنجد، کبوده، بید، چنار و... وجود داشته که محل استراحت روستاییان طول مسیر و مسافران خسته بوده است. آسیاب‌های آبی که تعداد آنها را حدود ۲۳ مورد ذکر کرده اند، عموماً در ابتدا و یا انتهای روستاهای طول مسیر ساخته شده و محل خرد کردن غلات منطقه بوده اند (دفتر قنوات نجف آباد، ۱۳۴۶، ۲۰-۲)

(۲). در حدود ۶ کیلومتری غرب نجف آباد و قبل از آنکه آب قنوات به شهر برسد، سیل بندها و استخرهایی تعبیه شده بود. آب قنوات در قسمتی از فصول پاییز و زمستان که کشاورزان نیازی به آب نداشتند، به این مکان هدایت می شد و از هدر رفتن آب به داخل شهر و باغات و احیانا "تخریب ساختمان‌ها و باغات جلوگیری می شد. همچنین، با نفوذ این آب‌ها در زمین، سفره‌های آب زیر زمینی منطقه تقویت شده و قنات‌های روستاهای پایین دست پر آب تر می شدند (غیور، ۱۲۵، ۱۳۷۰). هنگامی که آب قنوات به غرب نجف آباد و محلی به نام فعلی امیر آباد می رسید (شکل ۵)، طی چند مرحله به ۱۷ سهم تقسیم می گردید (۳) و هر سهم در جوی جداگانه‌ای جاری می گشت.

شکل ۵: محل تقسیم آب قنوات نجف آباد معروف به هفت لتی (مجاور مرکز تربیت معلم دکتر آیت).

این جوی‌ها در قسمت ابتدایی مسیر در کنار هم حرکت می کردند و سپس به سمت شمال و یا جنوب منحرف شده، به سوی اراضی مورد نظر هدایت می شدند. در دو طرف جوی‌ها درختانی کشت شده بود که تردد از میان آن‌ها و استفاده از سایه و محصول آن‌ها برای عموم مردم آزاد بود. به این مکان‌ها "بیشه" می گفتند که تفرجگاه مردم به

حساب می‌آمد. این جوی‌ها مجموعاً « ۶۱۹۲ جریب زمین نجف آباد را با نوبت آبیاری بین ۵ تا ۱۰ روز مشروب می‌ساختند » (دفتر قنوات نجف آباد، ۱۳۴۶، ۲۵). طی ۴۰ سال گذشته تشکیلات منظمی برای نظارت بر تقسیم آب، لایروبی و بازسازی و نگهداری قنوات وجود داشته که امور مربوط به قنوات و تقسیم آب آن را بر عهده داشته است. امروزه این کار را دفتر قنوات نجف آباد انجام می‌دهد.

پس از تاسیس شهر نجف آباد، زمین‌های آن به باغات سرسبز و خرم تبدیل گردید و با نام چهار باغشاه به تملک دربار صفویه درآمد. گروهی از کشاورزان مهاجر هم به عنوان رعایا، امور این باغات را اداره کرده و سهمی از محصول را برداشت می‌کردند. بخشی از عایدات باغات نیز هر ساله برای هزینه روشنایی حرم مطهر حضرت علی (ع) به آن دیار ارسال می‌شده است (اردبیلی نجفی، ۱۳۵۷، ۴۷). این باغات وسیع و سرسبز، همواره مازاد تولیدی داشته‌اند که به شهر اصفهان و سایر شهرهای همجوار فرستاده می‌شده است. دکتر هنریش بروگش^۳ (۱۸۶۱، ۳۵۹) سفیر آلمان در ایران که در سال ۱۸۶۱ میلادی از این منطقه گذشته است، می‌نویسد: باغ‌های نجف آباد به قدری وسیع هستند که ما مدت سه ربع ساعت در کوچه باغ‌های این شهر با اسب‌های خود می‌تاختیم تا بالاخره به خیابان‌ها و بازار شهر رسیدیم. الاصفهانی (۱۳۴۰ ه. ق، ۳۲۴) نیز نوشته است: «سلاطین صفوی از ابتدای این شهر به طرف طول، خیابانی انداخته‌اند به طرز چهارباغ اصفهان و در دو طرف اشجار چنار کاشته‌اند و در هر دو طرف باغات انداخته و ممتد نموده‌اند و به کمال خوبی ساخته و اگر چه اکثر آن خراب شده و درختان ضایع گشته، معذالک هنوز شکوه و صفای آن، خود حکایت بزرگی بانی را می‌نماید».

نقشه شهر

نقشه شهر نجف آباد به گونه‌ای بوده است که مسافران، جهانگردانی و پژوهشگرانی را که در طی دوره‌های مختلف از این شهر بازدید داشته‌اند را به تحسین و داشته است. زین العابدین شیروانی (۱۳۱۵ه.ق، ۶۰۲) که در زمان حکومت محمد شاه قاجار از این شهر دیدار داشته آن را اینگونه توصیف می‌کند: «شاه عباس ماضی آن قصبه را احداث نموده و جمیع خانه‌ها و بوستان‌های آنجا را به طریق مهندسی طرح فرموده و از چهار طرف آنجا زیاده از یک فرسخ خیابان کشیده و درخت چنار و اشجار میوه دار در آن خیابان‌ها نشانیده. راقم در تمامت کشور ایران بدان اسلوب شهری و قصبه‌ای ندیده، قریب هزار باب خانه در اوست». هنریش بروگش (۱۸۶۱م، ۳۵۹) نیز که از این شهر دیدار داشته، چنین می‌نویسد: «خانه‌های نجف آباد خیلی مرتب و طبق اصول شهرسازی ساخته شده‌اند و شاید در این امر نزدیکی زیاد به اصفهان موثر بوده است».

آندره زیگفرد^۴ (۱۸م، ۱۳۴۳) در مقاله سازگاری ایرانی ضمن اشاره به بی‌نظمی حاکم بر شهرسازی ایران که آن را حاصل تبدیل مزارع و باغات به حیاط‌ها و عمارات دانسته و معتقد است هیچ قانون و هدف پیش‌بینی شده‌ای در ساخت آن‌ها موثر نبوده، در ادامه چنین نگاشته است: «فقط شهر نجف آباد اصفهان را از این جهت مستثنی دیدم. شهرسازی نجف آباد به هیچ وجه تازه و مربوط به دوران اخیر نیست. شهری است که در زمان شاه عباس به دستور و نقشه شیخ بهایی به عنوان قورخانه ساخته‌اند. نجف آباد تنها محلی - یا یکی از محل‌های نادری - است که چون به منظور خاص و طبق نقشه عمومی با فکر واحد به وجود آمده است دارای نظام و قاعده است».

ساکنان اولیه شهر

در مورد ساکنان اولیه این شهر هم نظرات متفاوتی وجود دارد:

- «شاه می خواست آنجا هسته شهری شود. اما آسان نبود. کسی را به اقامت ریگزار کم آب رغبت نبود. به فرمان شاه اطراف صحن و گنبد و بارگاه و باغات قدمگاه بست شد و گنه کار سیاسی که آنجا مقیم می شد، از تعرض و بازخواست مصون بود. بدینگونه شهرک نون بنیاد گرفت و با گذشت ایام چون موجودی زنده رشد کرد و مایه گرفت « (پاینده، ۱۳۵۸، ۱۰؛ زیگفرد، ۱۳۴۳، ۱۸).

- «نجف آباد احداث شد تا صنعتگران اطراف و اکناف کشور در این شهر گرد آیند و آمادگی دفاعی صفویان توسعه طلب را از طریق ساخت انواع سلاح‌های آتشین افزایش دهند (ایزدی، ۱۳۸۱، ۹۲).

بحث و نتیجه گیری

هر چند در منابع دست اول صفویه مانند «عالم آرای عباسی» و سایر منابع معتبر نامی از این شهر و علت و چگونگی احداث آن به میان نیامده است (۴)، ولیکن به چند دلیل می توان فرضیه احداث این شهر به امر شاه عباس صفوی را تایید کرد:

۱- یکی از ایرادهای وارد بر فرضیه احداث شهر نجف آباد به دست شاه عباس صفوی این است که چرا از این شهر و چگونگی احداث آن در منابع دست اول صفوی بحثی به میان نیامده است؟ این موضوع را می توان اینگونه توجیه کرد که در زمانی که کشور ایران و به خصوص شهر اصفهان در اوج شکوه و سازندگی قرار داشت و آثار گرانبهایی مانند؛ میدان عظیم نقش جهان، چهار باغ عباسی، عمارت عالی قاپو، سی و سه پل، پل خواجه و ده‌ها بنای دیگر در حال ساخت بوده، موضوع ایجاد شهر کوچکی در ۳۰ کیلومتری پایتخت چندان مهم و قابل توجه نبوده است که الزاما" از آن ذکری به میان آید.

۲- طبق بررسی‌های صورت گرفته تا قبل از احداث شهر نجف آباد، تنها مکان موجود در آن حوالی قلعه‌ای به نام حاج نوروز بوده که در چند صد متری غرب هسته مرکزی

طراحی شهر نجف آباد، جلوه‌ای از حاکمیت تفکر برنامه ریزی ناحیه‌ای در عصر صفوی / ۱۵

شهر فعلی وجود داشته است (مهندسین مشاور ارگانیک، ۱۳۵۵، ۵۸). با توجه به این که هیچ قنات و یا آثار باستانی قابل توجهی از این مکان گزارش نشده، می‌توان این قلعه را محل اسکان افرادی دانست که به شغل دامپروری در این دشت مشغول بوده‌اند. بنابراین، واضح است که شهر نجف آباد تا قبل از دوره صفوی وجود نداشته است. وضعیت شبکه قنات نجف آباد که از ۱۷ رشته تشکیل شده و آب را از فاصله ۵۵ کیلومتری به این شهر می‌رسانده‌اند و همچنین نقشه بسیار منظم آن با میدان‌های بزرگ و شبکه معابر عریض این فرض مسلم را مطرح می‌سازد که این مجموعه در یک مرحله و در شرایطی که اوضاع اقتصادی و امنیتی حاکم بر جامعه بسیار خوب بوده، تحت مدیریت و برنامه‌ریزی واحدی شکل گرفته است. بدیهی است که عکس این فرضیه ممکن نیست؛ چرا که هیچگاه یک یا چند رشته محدود قنات نمی‌توانسته است در یک فاصله ۵۵ کیلومتری به جریان در آمده و تامین کننده آب مورد نیاز یک مجموعه منسجم شهری باشد (۵)، یا این که این شهر بدون برنامه ریزی جامع و تنها با توسعه قلعه‌ای کوچک، به مرور زمان و با سلیقه مردم محلی شکل گرفته باشد و یا هزینه سنگین احداث این مجموعه توسط اهالی منطقه تامین شده باشد! اگر نظر محققان مختلفی مانند سیوری (۱۳۶۳، ۱۵۲)، (سلطان زاده، ۱۳۶۷، ۱۲۷) را در نظر بگیریم که معتقدند دوره شاه عباس اول از نظر اقتصادی و شهر سازی دوره ای ممتاز در سراسر دوران فرمانروایی صفویان و حتی بعد از آن بوده و هیچگاه در ادوار بعدی (افغان‌ها و یا نادر شاه و جانشینان او) دولت مقتدری که بتواند اینگونه به آبادانی منطقه همت بگمارد، وجود نداشته است؛ کاملاً "منطقی خواهد بود که تاسیس شهر نجف آباد را مربوط به عهد شاه عباس صفوی بدانیم.

۳- طبق بررسی‌های صورت گرفته توسط کارشناسان میراث فرهنگی کشور قدیمی ترین آثار کشف شده در این شهر دو اثرند که مربوط به عهد صفوی هستند. اثر اول عصار خانه ای به نام عصار خانه آقا بزرگ است که در شمال غربی میدان اصلی شهر و

در ابتدای بازار قرار گرفته و به شماره ۵۸۸۹ در لیست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. بر روی سنگ این عصار خانه سوره مبارکه «ن و القلم» به خط محمد حسن الامامی حک شده و تاریخ ۱۰۹۴ هجری قمری را نشان می دهد. این تاریخ حدود ۷۰ سال پس از تاریخ ذکر شده برای تاسیس شهر نجف آباد (۱۰۲۲.ق) است. اثر دوم برج های دو قلوی کبوتر خانه معروف به صفاست که آن ها را نیز مربوط به عهد صفوی دانسته و به شماره ۳۴۸۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسانده اند (میراث فرهنگی و گردشگری استان اصفهان، ۱۳۸۵، ۳). وجود این دو اثر که ساختمان های مجلل و با شکوهی دارند نشانه رونق این شهر در عصر صفوی است.

۴- انتخاب نام «نجف آباد» برای این شهر، با توجه به این که شاه عباس به حضرت علی (ع) ارادت می ورزید و عنوان مهر رسمی خود را «کلب آستان علی (ع)» نهاده بود و عواید بسیاری از املاک را در سراسر ایران وقف آرامگاه آن حضرت ساخته بود (پناهی سمنانی، ۱۳۶۹، ۲۱۴) در خور توجه است.

۵- برخی از اسامی مانند جوی شاه عباسی، قنات شاه، خیابان شاه و باغ شاه که هنوز هم در این شهر به کار می روند، می توانند به نوعی گویای ارتباط این نام ها با نام موسس این آثار باشند.

۶- اگر از موضوع سفر شاه به قمشلو و احتیاج او و همراهانش به استراحتگاهی در بین راه که به دلیل وجود آبادی هایی دیگر در چند کیلومتری این شهر چندان منطقی به نظر نمی رسد، بگذریم؛ سایر نظرات در مورد علت ایجاد این شهر را می توانیم حول دو محور تقویت پایتخت و توقف کاروان شتر هدایای ارسالی به نجف اشرف خلاصه کنیم. احداث شهر نجف آباد برای تقویت پایتخت با تهیه آذوقه، ایجاد یک سد دفاعی و تولید ساز و برگ نظامی و یا ترکیبی از این اهداف کاملاً منطقی به نظر می رسد. در مورد توقف کاروان شتر هدایای ارسالی به نجف در این مکان نیز دو دید گاه وجود داشته است. برخی از مردم محلی به این موضوع اعتقاد داشته و برای محلی به نام قدمگاه (۶) که

آنجا را محل خوابیدن این کاروان می دانستند، تقدس قائل بودند؛ در حالی که برخی دیگر این موضوع را افسانه‌ای بیش نمی دانستند و از آن به عنوان پوششی مذهبی برای تصمیم سیاسی شاه عباس در تقویت پایتخت یاد می کردند.

۷- هر کدام از فامیل‌های اصیل موجود در این شهر منشاء و اصل و نسب خود را از یکی از شهرهای ایران مانند مشهد، یزد، دامغان، ری، اصفهان، خمینی شهر، ترکمن صحرا، خوانسار، گلپایگان، بختیاری و... منتسب می کنند. این موضوع با این فرضیه که جمعیت اولیه این شهر را مهاجرانی تشکیل می داده‌اند که توسط حکومت صفوی از مناطق مختلف ایران به اختیار یا به اجبار برای کشاورزی و یا صنعتگری به این مکان انتقال یافته بوده‌اند، همخوانی دارد.

۸- دانشمندان صاحب فضل ایرانی مانند علامه دهخدا (مؤلف لغت نامه معروف دهخدا)، افشار سیستانی (از محققان برجسته در علم تاریخ) و ابوالقاسم پاینده (مترجم قرآن کریم و کتاب چند جلدی تاریخ طبری و نویسنده نهج الفصاحه) همچنین نمایندگان و محققان خارجی مانند هنریش بروگش (سفیر آلمان در ایران - ۱۸۶۱م)، راجرز سیوری (ایران شناس و استاد دانشگاه تورنتو کانادا - ۱۹۴۵م) و آندره زیگفرد (جغرافی دان و جامعه شناس فرانسوی - ۱۹۵۰م) همگی موضوع ایجاد این شهر توسط شاه عباس را تایید کرده‌اند. بنابراین، نظر کارشناسی این افراد هم می تواند ملاک قضاوت قرار گیرد.

در مورد فرضیه دوم که شیخ بهایی بر احداث این شهر و ایجاد شبکه تامین و توزیع آب قنوات و همچنین طراحی نقشه مناسبی برای این شهر نظارت داشته است نیز سه مطلب قابل بحث وجود دارد:

۱- محل انتخاب شده برای ایجاد این شهر در محدوده پیش کوه‌های زاگرس مرکزی و در ابتدای دشتی به نام کرون قرار گرفته است. در این دشت تنها منبع آب سطحی رودخانه کم آب مرغاب است از سر شاخه‌های فرعی زاینده رود محسوب می شود. در حدود ۶۵ درصد منطقه را تشکیلات آهکی کرتاسه پوشانیده که به صورت نسبی قابلیت

نفوذ خوبی دارند. سنگ بستر دشت نیز از تشکیلات غیر قابل نفوذ شیل ژوراسیک تشکیل شده که روی آن را تراس‌های آبرفتی دوران چهارم به ضخامت بین ۳۰ تا ۵۰ متر پوشانیده‌اند. این آبرفت‌ها به دلیل نیمه متراکم بودن قابلیت نفوذ کمی داشته و ذخیره آبهای زیر زمینی کمی دارد، اما در محدوده کرون نفوذ پذیری این رسوبات افزایش یافته و سفره آب‌های زیر زمینی غنی را تشکیل می‌دهند (کاظمی، ۱۳۷۷، ۱۰).

در آن زمان برای تامین آب شهر نو بنیاد نجف آباد دو گزینه وجود داشت:

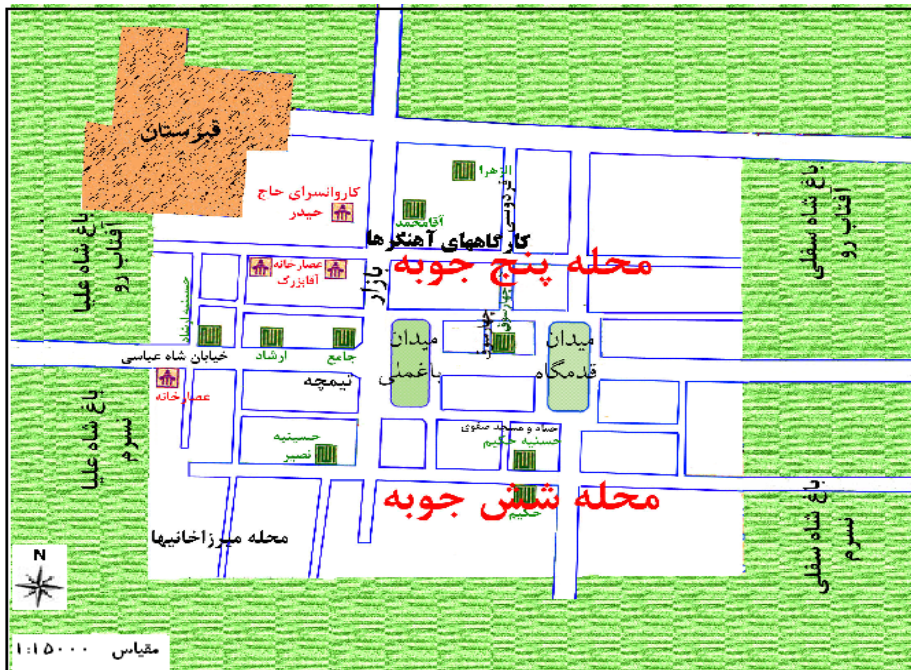
الف- انتقال بخشی از آب رودخانه مرغاب به این محل که این کار هزینه کمی داشت اما باعث تغییر مسیر طبیعی رودخانه و کاهش سهم روستاهای منطقه از این آب می‌شد که در پی آن احتمال از رونق افتادن روستاها و مهاجرت مردم و یا بروز اختلافات و درگیری‌هایی وجود داشت. علاوه بر این، آب این رودخانه در طول سال نوسان‌های زیادی داشت و نمی‌توانست مبنای یک برنامه ریزی مطمئن، منسجم و دقیق قرار بگیرد.

ب- احداث قنات‌هایی در محدوده کرون برای تامین آب این شهر که این کار هزینه زیادی داشت، اما سود آن این بود که منبع آب پایداری را تامین می‌کرد. با این کار نه تنها ساکنان روستاهای منطقه آسیبی نمی‌دیدند، بلکه همانگونه که در ادامه بیان خواهد شد منافع فراوانی نیز می‌بردند.

از بین این دو گزینه، مورد دوم انتخاب شد. محل حفر قنات به دقت انتخاب شده و حفاری‌ها صورت گرفت. سپس جوی‌های انتقال آب با شیبی مناسب ایجاد شده و توزیع آب در سطح باغ‌ها صورت گرفت. استفاده از انرژی آب روان برای به حرکت در آوردن آسیاب‌های روستاهای طول مسیر، کاشت درخت در کناره جوی‌ها برای استراحت مسافران خسته و تعبیه استخرهایی در غرب شهر برای نفوذ دادن مازاد آب قنات به زمین در فصول غیر زراعی که موجب تقویت قنات روستاهای پایین دست می‌شد، نیز برنامه ریزی گردید.

۲- محل انتخاب شده برای احداث شهر نجف آباد، مخروط افکنه‌ای وسیع است که خاک مناسب، کشیدگی خوبی در جهت طول و شیب بسیار کم به دو پهلو داشته که امکان توزیع آب و کشاورزی را به خوبی فراهم می‌ساخته است. از طرف دیگر، با توجه به این که مخروط افکنه‌ها از مناطق مساعد برای وقوع سیلاب هستند، این مکان با خطر مواجه بوده است. جالب است که این شهر درست در بالاترین قسمت مخروط افکنه و در بین دو مسیل طبیعی موجود در منطقه مکان یابی شده (۷) تا هم از مواهب طبیعی یاد شده بهره مند شود و هم در صورت وقوع بارش شدید، آسیبی به آن وارد نگردد.

۳- هسته مرکزی شهر نجف آباد دو میدان داشته که یکی محل استراحت و اسکان موقت تاجران بوده و در اطراف آن کاروان سراهایی وجود داشته (۸) و دیگری باغ سرسبزی بوده (۹) که محل تفرج مردم شهر بوده است. در سمت جنوب این مجموعه مسجد و حمام و در سمت شمال آن بازار، عصار خانه‌ها و کارگاه‌های آهنگری که گفته می‌شود باقی مانده کارخانه‌های اسلحه سازی قدیمی‌اند، قرار داشته‌اند. خیابان کشی‌ها و کوچه بندی‌ها هم بسیار منظم و شطرنجی بوده و خانه‌ها نیز بر اساس قاعده و طبق اصول در شهر توزیع شده بودند. حصار نیز این مجموعه را در بر می‌گرفته است. هر چند طراحی شهرها به فرم شطرنجی جدید نبوده و در دوره سلوکیان و اشکانیان و سایر دوره‌ها هم رواج داشته است (مشهدی زاده دهاقانی، ۱۳۷۴، ۲۰۹)، اما نقشه شهر نجف آباد بسیار دقیق و هوشمندانه طراحی شده و در آن برای هر یک از کاربری‌های مذهبی، بازرگانی، تفریحی، صنعتی و ... جایگاه خاصی پیش بینی شده بود. میدان‌ها و خیابان‌های وسیع در این شهر را می‌توان اقتباسی از میدان‌های نقش جهان و خیابان‌های چهارباغ اصفهان دانست (شکل ۶).

شکل ۶: نقشه باز سازی شده مرکز شهر نجف آباد در عهد صفوی (ترسیم بر اساس تلفیق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی).

از مباحث فوق به طور منطقی می توان اینگونه نتیجه گیری کرد که باید فردی عهده دار برنامه ریزی و نظارت بر این مجموعه شده باشد که در علوم جغرافیا، عمران و شهر سازی سررشته داشته و برای رعایت حقوق مردم و استفاده بهینه از امکانات طبیعت نیز ارزش زیادی قائل بوده باشد. علاوه بر اینها، چنین شخصی باید در دستگاه حکومتی شاه عباس صفوی جایگاه مهمی داشته باشد که این طرح به وی واگذار شده باشد. اگر نظر راجر سیوری (۱۳۶۳، ۱۵۲) در مورد شیخ بهایی را مرور کنیم که بیان داشته است «دست راست شاه در کار عملی ساختن طرح‌های بلند پروازانه مردی بود به راستی برجسته، یعنی شیخ بهاءالدین محمد عاملی که به شیخ بهایی معروف است؛ او که به عنوان عالم الهی عالیقدر، فیلسوف، مفسر قرآن، فقیه، منجم، معلم، شاعر و مهندس چکیده جامعه صفوی

عصر شاه عباس کبیر بود»؛ پذیرش نظر عامه مردم در مورد نقش موثر شیخ بهایی در تاسیس این شهر چندان مشکل نخواهد بود. به خصوص این که، این فرد فعالیت‌های درخشان و مشابهی مانند طومار تقسیم آب زاینده رود و طراحی انتقال آب از حوضه کارون به زاینده رود و چند فعالیت عمرانی دیگر را هم در کارنامه خود داشته است. این فرض که طراحی چنین شبکه منظمی برای شهر نجف آباد و در مجاورت پایتخت بدون نظر و مشورت شیخ بهایی صورت گرفته باشد، امری بعید به نظر می‌رسد. حتی برخی بر این عقیده‌اند که پیشنهاد اولیه تاسیس شهر نجف آباد را هم شیخ بهایی داده است (دهخدا، ۱۳۴۱، ۳۵۸؛ افشارسیستانی، ۱۳۷۸، ۲۳۶؛ پاینده، ۱۳۵۷، ۱۰). گفته می‌شود نسخه اصلی نقشه‌ای که شیخ بهایی برای نجف آباد ترسیم نموده است در موزه شهر لیسبون، پایتخت کشور پرتغال نگهداری می‌شود (ایزدی، ۱۳۸۱، ۹۳).

پیشنهادات

- در طول تاریخ ۴۰۰ ساله این شهر دخل و تصرف‌های بسیاری در نقشه این شهر صورت گرفته است که خوشبختانه به دلیل تقارن زیبای این شهر، بسیاری از این دخالت‌ها مشخص و عیان است. از جمله در سمت جنوب شرقی میدان باغ ملی و یا در سمت شمال میدان قدمگاه کوچه‌هایی وجود داشته که از نقشه شهر حذف شده است. پیشنهاد می‌شود که در مورد احیای بافت قدیم شهر و مرمت آن مطالعات لازم صورت بگیرد.

- قدمگاه یک گرشگاه عمومی به قرینه باغ ملی بوده که در سال ۱۳۱۲ ه.ش به کلی ویران شده و در تعریض فلکه و خیابان از بین رفت. این مکان که برای مردم نوعی تقدس داشته به عنوان یک باغ و گرشگاه از زمان صفویه تا اوایل دوره پهلوی مورد استفاده مردم بوده و از عناصر اصلی معماری شهر بوده است. پیشنهاد می‌شود با توجه به

فرسوده بودن ساختمان‌های احداث شده در آن، در طرح بازسازی شهر این گردشگاه احیا شده و کاربری گذشته خود را باز یابد (تصاویر ۶ و ۷ مقایسه شود).

شکل ۷: تصویر مرکز شهر نجف آباد در وضعیت فعلی (گوگل ارث، ۱۳۹۱).

- با گسترش شهر نشینی بسیاری از باغات این شهر به منازل مسکونی و مراکز صنعتی تبدیل شد. لذا مدیران بخش کشاورزی در سال ۱۳۷۲ ه.ش قطعه زمینی در ۱۲ کیلومتری غرب نجف آباد را انتخاب کرده و بخش عمده‌ای از آب قنوات نجف آباد را به آنجا هدایت کردند تا طرح آبیاری قطره ای و بارانی را به اجرا در آورند (شکل ۸). اجرای این طرح کارشناسی نشده باعث شد که بسیاری از درختان خیابان‌ها و بیشه‌های ۴۰۰ ساله باقی مانده در سطح شهر بخشکند و تخریب باغ‌ها سرعت بگیرد. در چنین شرایطی شهرداری مجبور شد که با استفاده از تانکرهای آبرسانی به حفظ باقی مانده درختان معابر اقدام نماید. از طرف دیگر، کشاورزان قدیمی و سنتی هم به دلایل مختلف از رفتن به مزارع جدید خودداری نمودند و عملاً این طرح با شکست مواجه شد. پیشنهاد می شود قبل از این که جوی‌های قدیمی موجود در شهر تخریب شده و باقی مانده درختان

طراحی شهر نجف آباد، جلوه‌ای از حاکمیت تفکر برنامه ریزی ناحیه‌ای در عصر صفوی / ۲۳

نیز از بین بروند بخشی از آب قنوات ۴۰۰ ساله در این شهر جاری گردد. وجود آب و درخت در فضای شهر باعث شادابی و سرزندگی مردم خواهد شد.

شکل ۸: انحراف قنوات نجف آباد و اجرای طرح جدید کشاورزی (ترسیم بر اساس تلفیق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی).

-برنامه ریزی ناحیه ای یا فضایی، روندی است برای بهره ور سازی و آرایش منطقی حفظ تعادل، توازن و هماهنگی بین جمعیت و تاسیسات اقتصادی و اجتماعی و جلوگیری از بروز عدم تعادل و بازتاب‌های تخریبی و منفی در فضای سرزمین (معصومی اشکوری، ۱۳۷۰، ۴۷). برخی از نویسندگان قدیمی ترین برنامه ریزی‌های ناحیه ای را مربوط به کشور انگلستان (۱۹۲۰م) و آمریکا (۱۹۲۲م) می دانند (معصومی اشکوری، ۱۳۷۰، ۳۱۲). این در حالی است که می توان ریشه‌های اندیشه منسجم برنامه ریزی ناحیه ای را در ایران عصر صفوی جستجو کرد. شاه عباس اول و طراح او شیخ بهایی برای ایجاد امنیت در رفت و آمد، حفاظت از پایتخت، تامین مواد غذایی جمعیت رو به تزاید شهر اصفهان و ایجاد مکانی برای تولید ادوات نظامی شهر نجف آباد را با

بنیان نهادند و با اجرای شبکه آبرسانی منسجم و نقشه ای زیبا برای آن جلوه ای بدیع از برنامه ریزی ناحیه ای را به نمایش گذاشتند. در این کار نه تنها هیچ آسیبی به طبیعت و ساختار اجتماعی و اقتصادی روستاهای منطقه نرسید، بلکه نعمات فراوانی نیز عاید آنها شد. بنابراین، پیشنهاد می شود این مجموعه به عنوان یک اثر ملی که می توان آن را نمادی از حاکمیت تفکر برنامه ریزی ناحیه ای در عصر صفوی دانست، ثبت شود و کنگره آتی بزرگداشت شیخ بهایی در شهر نجف آباد برگزار گردد تا محققان، دانشمندان و برجستگان علم و هنر ایران از نزدیک با این یادگار ارزشمند عصر صفوی آشنا گردند.

پی نوشت

- ۱- به جز شهر نجف آباد که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است ۳۴ آبادی دیگر تحت همین نام در کشور وجود دارد (دهخدا، ۱۳۴۱، ۳۶۰-۳۵۸).
- ۲- ممکن است که برخی از این آسیابها به مرور زمان و در دوره های بعدی ساخته شده باشند.
- ۳- در اصطلاح محلی به هر سهم یک "لت" گفته می شود. همچنین ممکن است که در طول زمان این سهم بندی تغییر کرده باشد.
- ۴- ممکن است که در برخی از آثاری که مولفان به آنها دسترسی نداشته اند، نامی از این شهر و چگونگی تاسیس آن آمده باشد.
- ۵- البته این احتمال زیاد است که تعداد معدودی از این قنوات بعدها و در اثر گسترش شهر و نیاز به آب اضافی ایجاد شده باشد.
- ۶- در محل فعلی شهر داری نجف آباد .
- ۷- در اصطلاح محلی به این مسیل ها "لا" می گویند.
- ۸- میدان باغ ملی فعلی.
- ۹- میدان قدمگاه که بعدها ویران شد و شهرداری فعلی در آنجا ساخته شد.

طراحی شهر نجف آباد، جلوه‌ای از حاکمیت تفکر برنامه ریزی ناحیه‌ای در عصر صفوی / ۲۵

ایده اولیه نگارش این مقاله را مرهون استاد سیروس شفقی هستیم. ایشان، توجه و عنایت ویژه‌ای به ثبت، حفظ و نگهداری آثار برجای مانده از نیاکان داشته و در این راه تلاش‌های زیادی انجام داده‌اند. امید است که این اثر نیز در تکمیل مطالعات ایشان موثر واقع گردد.

منابع

- ۱- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۸) شناخت استان اصفهان، چاپ اول، سال ۱۳۷۸، انتشارات هیرمند، تهران، ۴۶۰ صفحه.
- ۲- الاصفهانی، محمد مهدی بن محمد رضا، تصحیح دکتر منوچهر ستوده (۱۳۴۰) نصف جهان فی تعریف الاصفهان، چاپ دوم، سال ۱۳۶۸، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۳۷۲ صفحه.
- ۳- یزدی، مصطفی (۱۳۸۱) چهره شیخ بهایی در معماری اصفهان، مجله گزارش گفت و گو، شماره ۲۷، تهران، صفحات ۹۳-۹۰.
- ۴- بروگش، هنریش (۱۸۶۰م)، ترجمه م. کردبچه، سفری به دیار سلطان صاحبقران، جلد دوم، چاپ اول، سال ۱۳۶۷، انتشارات اطلاعات، تهران، صفحات ۳۲۰-۷۴۰.
- ۵- بقایی، اسداله (۱۳۷۷) زندگی و آثار شیخ بهایی، چاپ اول، سال ۱۳۷۷، شهرک علمی و تحقیقاتی اصفهان، اصفهان، ۱۴۰ صفحه.
- ۶- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۵۷) قدمگاه شهرک نون، روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۰۷۳، پنجشنبه، ۱۷ مرداد ۱۳۵۷.
- ۷- پناهی سمنانی، محمد (۱۳۶۹) شاه عباس کبیر، چاپ اول، سال ۱۳۶۹، انتشارات کتاب نمونه، تهران، ۲۸۰ صفحه.
- ۸- ترکمان، اسکندر بیگ، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی (۱۳۷۷) تاریخ عالم آرای عباسی، ۳ جلد، چاپ اول، سال ۱۳۷۷، انتشارات دنیای کتاب، تهران، ۱۸۲۴ صفحه.
- ۹- جعفری، عباس (۱۳۷۹) دایره المعارف جغرافیایی ایران، جلد سوم، چاپ اول، سال ۱۳۷۹، انتشارات گیتا شناسی، تهران، ۱۳۹۲ صفحه.
- ۱۰- حقیقت، عبد الریف (۱۳۶۸) تاریخ نهضت‌های فکری ایرانیان، جلد چهارم - بخش دوم، چاپ اول، سال ۱۳۶۸، ناشر شرکت مولفان و مترجمان ایران، تهران، صفحات ۱۴۵۷-۶۵۸.
- ۱۱- دفتر قنوات نجف آباد (۱۳۴۶) مشخصات ثبتی قنوات شهرستان نجف آباد، ۲۸ صفحه.
- ۱۲- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۱) لغت نامه دهخدا، جلد ۴۷، چاپ اول، سال ۱۳۴۱، نشر سازمان لغت نامه، تهران، ۵۰۰ صفحه.
- ۱۳- زیگفرد، آندره، ترجمه احمد آرام (۱۳۴۳) روح ملت‌ها، چاپ اول، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۲۱۵ صفحه.
- ۱۴- سازمان جغرافیایی ارتش (۱۳۶۰) نقشه توپوگرافی ۱:۵۰,۰۰۰ نجف آباد، تیران، حسین آباد، اوزون اخار و عسکران به شماره‌های ۶۱۵۵-۱، ۶۱۵۵-۲، ۶۱۵۵-۳، ۶۲۵۵-۳، ۶۲۵۵-۴، ۶۲۵۵-۴.
- ۱۵- سلطان زاده، حسین (۱۳۶۷) تاریخ شهر و شهر نشینی در ایران، چاپ دوم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۴۰۱ صفحه.

- ۱۶- سلیمی بنی، عشقعلی (۱۳۴۸) جغرافیای نجف آباد، پایان نامه کارشناسی، استاد راهنما سیروس شفقی، دانشگاه اصفهان، گروه جغرافیا، ۲۱۸ صفحه.
- ۱۷- سیوری، راجر، ترجمه کامبیز عزیزی (۱۳۶۳) ایران عصر صفوی، چاپ دوم، سال ۱۳۶۶، مرکز نشر، تهران، ۲۹ صفحه.
- ۱۸- شهرداری نجف آباد (۱۳۸۶) خلاصه فعالیت چهارساله عمرانی، چاپ اول، روابط عمومی شهرداری، نجف آباد، ۵۸ صفحه.
- ۱۹- شیروانی، زین العابدین، تصحیح عبدالله مستوفی (۱۳۱۵) بستان السیاحه یا سیاحتنامه، چاپ اول، ۱۳۱۵، کتابخانه سنایی، کتابفروشی محمودی، تهران، ۷۰۳ صفحه.
- ۲۰- غیور، حسنعلی (۱۳۷۰) نگرشی تازه بر قنات در ایران و چگونگی توزیع آن در مناطق مختلف جغرافیایی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره مسلسل ۲۳، سال ششم، آستان قدس رضوی، مشهد، صفحات ۱۳۰-۱۱۷.
- ۲۱- فرح بخش، هدایت (۱۳۷۸) گرجیان و نقش آنان در دولت صفوی، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما حسین میرجعفری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، گروه تاریخ، ۱۸۵ صفحه.
- ۲۲- فلاندن، اوژن، ترجمه حسین نور صادقی (۱۳۲۶) سفرنامه اوژن فلاندن، چاپ سوم، سال ۱۳۵۶، انتشارات کتابفروشی اشراقی، تهران، ۵۰۳ صفحه.
- ۲۳- کاظمی، محمد علی (۱۳۷۷) حاشیه نشینی در نجف آباد با تاکید بر یزدانشهر، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما احمد مجتهدی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، گروه جغرافیا.
- ۲۴- مدرس زاده، سید محمد حسین و همکاران (۱۳۷۹) جغرافیای استان اصفهان، چاپ اول، سال ۱۳۷۹، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش، تهران، ۷۵ صفحه.
- ۲۵- معصومی اشکوری، سید حسن (۱۳۷۰) اصول و مبانی برنامه ریزی منطقه ای، انتشارات سازمان برنامه و بودجه استان گیلان، ۲۸۰ صفحه.
- ۲۶- مشهدی زاده دهاقانی، ناصر (۱۳۷۴) تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، ۶۰۷ صفحه.
- ۲۷- موسسه گیتا شناسی، نقشه شهر نجف آباد، چاپ اول، سال ۱۳۸۶، انتشارات گیتا شناسی، تهران.
- ۲۸- موسوی اردبیلی نجفی، فخر الدین. (۱۳۵۷) تاریخ اردبیل و دانشمندان آن، جلد دوم، مشهد، انتشارات رافع، ۲۱۴ صفحه.
- ۲۹- مهندسین مشاور ارگانیک (۱۳۵۵) خلاصه گزارش طرح جامع و تفصیلی نجف آباد، مرحله اول، اصفهان، بی تا، ۱۵۷ صفحه.
- ۳۰- میراث فرهنگی و گردشگری استان اصفهان. (۱۳۸۵) اماکن تاریخی و باستانی شهرستان نجف آباد، اصفهان، میراث فرهنگی و گردشگری، ۲۰ صفحه.
- ۳۱- نجم الملک، عبد الغفار، به کوشش محمد دبیر سیاقی. (۱۳۴۱) سفرنامه خوزستان، چاپ دوم، سال ۱۳۶۲، انتشارات علمی، تهران، ۲۰۲ صفحه.